EUGEN PAVEL

ŞTEFAN PAŞCA ŞI VECHIUL SCRIS ROMÂNESC

Apetenţa pentru mai multe ramuri ale lingvisticii pare să-i caracterizeze cu pregnanţă pe „muzeişti", vocaţia şi disponibilităţile lor depăşind cadrul limitat al unei singure discipline. Dând curs unei mentalităţi care refuza stricta specializare, încă recurentă în epocă, Ştefan Paşca va îmbrăţişa şi el mai multe domenii, între care filologia, istoria limbii şi onomastica vor fi, la fel ca la Nicolae Drăganu, prioritare.

Metodic şi riguros, Şt. Paşca va aborda chestiunile cele mai controversate privitoare la începuturile scrisului în limba română, examinând cu probitate vechimea tradiţiei grafice româneşti, filiaţia şi raporturile dintre versiunile unor monumente de limbă, finalităţile didactice ale textelor slavone cu traducere românească intercalată, multe dintre supoziţiile sale fiind reluate şi confirmate de cercetările actuale. Investigaţiile sale filologice se vor concretiza, de asemenea, prin studiul exhaustiv, istorico-literar şi de limbă, urmat de ediţia critică a unui text, probabil muntenesc, din prima jumătate a secolului al XVII-lea (*Cel mai vechi ceaslov românesc*, 1939), analiza particularităţilor de limbă ale ultimei tipărituri apărute la Bălgrad, în 1702, *Pânea pruncilor*, precum şi prin identificarea unor cópii ale *Divanului* lui Dimitrie Cantemir, care au circulat în Transilvania în secolul al XVIII-lea.

Urmărirea îndeaproape a ipotezelor şi a opiniilor pe care le-a vehiculat filologul clujean, în direcţiile şi compartimentele pe care le-am schiţat, poate fi edificatoare pentru modul în care o mare parte dintre ele au fost validate ulterior. Pentru elucidarea unor perioade mai puţin clare din istoria scrisului românesc[1], el repune mai întâi în discuţie vechea terminologie referitoare la scris şi citit. Evoluţia unor termeni din sfera culturii (*scrie, învăţa, citi, cuvânt*) stătuse şi în atenţia lui O. Densusianu, care publicase în 1925 şi 1926, în „Grai şi suflet", studiul intitulat *Semantism anterior despărţirii dialectelor române*[2]. Păstrarea unor cuvinte din această categorie în limba română, din latină, probează, după

[1] Şt. Paşca, *Contribuţii la istoria începutului scrisului românesc*, în CL, I, 1956, nr. 1-4, p. 79-90.

[2] Vezi O. Densusianu, *Opere*, I, Bucureşti, 1968, p. 585-615.

DACOROMANIA serie nouă, I, 1994-1995, Cluj-Napoca, p. 321-331

Paşca, faptul că, de-a lungul întregului ev mediu, românii au cunoscut şi chiar au practicat, sporadic, scrisul şi cititul. El respinge, însă, în subsidiar, pe bună dreptate, explicaţia lui O. Densusianu, potrivit căreia noţiunea scrisului s-a perpetuat, chiar dacă acesta nu era folosit efectiv, datorită unor sensuri secundare, cum ar fi cel de „a desena, a zugrăvi“ sau cel legat de păstorit: „a scrie, a cresta pe răboj“. În cazul unui prezumtiv hiatus de mai multe secole în utilizarea scrisului, s-ar fi ajuns în situaţia în care verbul *scrie* să nu mai redea, în secolul al XVI-lea, sensul propriu al latinescului *scribere*, ci numai sensurile secundare, tocmai acestea fiind acum pe cale de dispariţie.

În ceea ce priveşte practicanţii scrisului, aceştia sunt identificaţi între preoţii de ţară, despre care ar fi greşit să se creadă că erau în totalitate străini, dar şi în persoana dascălilor, scribilor şi grămăticilor care apar menţionaţi în documente. Acreditând ideea folosirii scrierii în perioada premergătoare pătrunderii liturghiei slavone, lingvistul clujean indică chiar o succesiune în timp, deprinderea scrisului făcându-se până în secolul al VII-lea în latineşte, apoi, până în secolul al X-lea, în greceşte, ceea ce constituie, însă, o simplă conjectură. Cert este că, din evul mediu timpuriu, de când scrierea în limba latină şi cu alfabet latin era cunoscută, traversând după aceea, începând cu secolul al X-lea, perioada slavonismului cultural, şi până în secolul al XVI-lea, de când datează primele texte în limba română, „trebuie să se fi scris româneşte întotdeauna, sporadic şi pentru nevoi particulare“, după afirmaţia lui Al. Rosetti[3].

Trecând în revistă câteva dintre şcolile mănăstireşti, precum cele de la Tismana, Neamţul sau Peri, din Maramureş, unde se deprindea, desigur, şi meşteşugul scrisului, Paşca accentuează destinaţia didactică a textelor bilingve slavo-române, sugerată iniţial de către Ştefan Ciobanu[4]. Deşi acest gen de texte putea răspunde şi unor obiective de politică religioasă, vizând atât bisericile păstrătoare ale tradiţiei slavonismului în Ardeal, cât şi cele în care „începuse să se năruie această tradiţie“ (Paşca, *art. cit.*, p. 83), ele îndeplineau în primul rând rolul unor manuale de exerciţii de traducere pentru înţelegerea pasajelor în slavonă. Confirmând scopul precumpănitor didactic al acestor scrieri, în consonanţă cu opiniile lui Şt. Ciobanu şi Şt. Paşca, Ion Gheţie oferă un tablou sintetic, mult mai extins, al textelor slavone cu traducere românească intercalată, repartizate pe domenii: texte biblice, cazanii, texte religioase apocrife, texte juridice şi cărţi populare[5]. Această largă paletă tematică face şi mai plauzibil

---

[3] Al. Rosetti, *Istoria limbii române*, I. *De la origini până la începutul secolului al XVII-lea* [ILR], Bucureşti, 1986, p. 430.

[4] Şt. Ciobanu, *Începuturile scrisului în limba românească*, Bucureşti, 1941, p. 40-54.

[5] Ion Gheţie, *Începuturile scrisului în limba română. Contribuţii filologice şi lingvistice*,

faptul că fragmentarea textelor bilingve nu trebuie raportată la o eventuală motivare a caracterului canonic al traducerii și nici la necesități de lectură curentă, evident dificilă. Pentru afirmarea funcției lor didactice, Șt. Pașca aduce și argumentul dublelor sau triplelor glosări, pentru redarea echivalentului slavon, cu exemplificări din *Psaltirea slavo-română* de la Mehadia și din *Codicele* Gaster. Este notabil faptul că el nu împărtășește însă, în întregime, opinia lui Șt. Ciobanu, după care primele texte românești au fost bilingve, din care s-au desprins toate traducerile românești ale cărților religioase din secolul al XVI-lea.

Pentru a demonstra vechimea tradiției grafice românești, Șt. Pașca examinează, tot în studiul său din 1956, valoarea unor slove chirilice. Astfel, crearea noii slove џ pentru notarea africatei *ğ*, pe care o consideră, la fel ca I. Bărbulescu, o inovație grafică la noi, după sârbă, prin modificarea lui ч, presupune scrierea relativ curentă în limba română. O altă slovă discutată este ꙟ (inia), văzută ca o modificare a lui ѫ (iusul mare) din mediobulgară, pentru redarea segmentului vocalic corespunzător lui î inițial. Șt. Pașca are rezerve față de opinia avansată de E. Petrovici, după care slova ѫ a fost adoptată în scrisul de la noi în două epoci diferite, în funcție de pierderea nazalității acestui fonem; întâi, în secolul al XIV-lea, iar într-o perioadă mai târzie cu noua sa valoare. El pledează pentru ideea împrumutării slovei la un moment dat și denazalizarea ei ulterioară după model mediobulgar. Existența unei tradiții anterioare secolului al XVI-lea a scrisului în română explică notarea prin ꙟ a unui fonem de timbru nazal. A treia slovă pe care o menționează în favoarea tradiției grafice românești este ѕ, pe care o atestă în unele documente slavo-române, corespunzând valorii sale inițiale (dz).

Argumentația amplă la care apelează autorul îi permite să conchidă că tradiția de a scrie românește cu slove chirilice e „mai veche cu *cel puțin* două veacuri decât cel dintâi monument de limbă păstrat, scrisoarea lui Neacșu din 1521“ (*art. cit.*, p. 89). Mai rezervat, I. Gheție plasează consolidarea acestei tradiții în a doua jumătate a secolului al XV-lea, în intervalul 1450-1520. În a doua jumătate a secolului al XVI-lea, de când dispunem de primele monumente literare în limba română, tradiția noastră grafică avea o vechime de aproximativ o sută de ani[6].

Unele probleme controversate ale filologiei românești sunt discutate, tangențial, însă cu un bogat eșafodaj de date, atunci când examinează versiunile

București, 1974, p. 199.

[6] I. Gheție, *op. cit.*, p. 19; vezi și Ion Gheție, Al. Mareș, *Originile scrisului în limba română*, București, 1985, p. 136.

românești ale *Apostolului* din secolul al XVI-lea[7]. Teza traducătorului unic, maramureșean sau nord-ardelean, a textelor rotacizante, emisă de către N. Iorga, nu i se pare nicidecum îndreptățită lui Șt. Pașca. Atribuirea unei singure persoane a acestei ample acțiuni de transpunere în limba română o găsește hazardată, întrucât nu se bazează pe analiza pretinsului originar, ci pe cópii, unele ajunse prin mai multe intermediare. Nu a fost sesizat nici aspectul calitativ al traducerii, care diferă de la o porțiune la alta a aceluiași text, cu inadecvări de exprimare ce nu pot fi proprii unui singur om. Considerând traducerea acestor texte o operă de colaborare, el se referă și la indicația expresă din introducerea la *Catehismul* lui Coresi, unde cei care au transpus *Tetraevanghelul* în românește sunt numiți „nește creștini buni", originari, probabil, din centrul și sud-estul Transilvaniei.

Problemele de filiație pe care le comportă cercetarea comparată a diferitelor versiuni ale *Apostolului* îi prilejuiesc lui Șt. Pașca o amplă demonstrație. Rediscutarea acestor raporturi pornește de la principiul neacceptării ca pe o dogmă a teoriei lui N. Iorga despre originea maramureșeană a traducerii în română a textelor biblice fundamentale. La fel ca descoperitorul *Codicelui Voronețean*, Gr. Crețu, care afirmase că nu există nici o legătură între versiunea rotacizantă și cea coresiană, Pașca arată că fiecare dintre cele două versiuni sunt opera unor traducători diferiți, provenind din regiuni diferite, care au lucrat în mod independent și au fructificat originale slavone distincte. El polemizează, la un moment dat, cu Al. Rosetti, care preluase teoria lui N. Iorga, dezvoltând-o și nuanțând-o, în multe privințe. Dacă inițial nu admitea posibilitatea colaționării de către Coresi și colaboratorii săi a unei traduceri românești mai vechi cu un text slavon, Al. Rosetti înclină, după aceea, în favoarea acestui gen de revizuire, care a avut ca rezultat o traducere mai apropiată de textul slav decât versiunea din *Codicele voronețean*[8]. După cum susține însă Șt. Pașca, admiterea unei astfel de colaționări ar însemna să atribuim „celor dintâi editori români de texte traduse exigențe de lucru prea adesea dezmințite de felul cum se prezintă - cu lipsuri și erori grave de tot felul - tipăriturile coresiene" (*art. cit.*, p. 50-51).

Relația dintre cele două versiuni ale *Apostolului* fusese relevată și de către N. Drăganu, care, spre deosebire de N. Iorga și, mai apoi, de Al. Rosetti, considera textul rotacizant o copie mai recentă, indirectă, după tipăritura coresiană. Aceeași dependență a textelor rotacizante față de textele lui Coresi fusese susținută de M. Gaster în *Chrestomația română* din 1891.

[7] Șt. Pașca, *Probleme în legătură cu începutul scrisului românesc. Versiunile românești din secolul al XVI-lea ale „Apostolului"*, în CL, II, 1957, p. 47-95.

[8] Al. Rosetti, *Limba română în secolele al XIII-lea-al XVI-lea*, București, 1956, p. 204-208; idem, ILR, p. 683-699.

Cu toate că Paşca nu ignoră asemănările şi identităţile de exprimare ale celor două texte, care ar putea să indice, aparent, acelaşi izvor, divergenţele existente nu i se par a fi remanieri intenţionate în versiunea coresiană. El respinge, aşadar, ipoteza potrivit căreia Coresi ar fi prelucrat o versiune maramureşeană a *Apostolului*, arătând că în textul tipărit nu se întâlneşte, de exemplu, nici o singură „scăpare" a tipografului în ceea ce priveşte rotacismul. Substituirile operate la nivel lexical nu se produc, însă, cu consecvenţă. Sunt înlocuite, bunăoară, cuvinte precum *lângedul*, din textul maramureşean, prin *bolnavul*, dar în alte pasaje rămân neschimbate, în aceeaşi situaţie fiind termeni ca *ariră* şi *năsip, sămânţă* şi *rudă*. Omisiunile comune celor două versiuni ar reflecta, în această situaţie, omisiuni corespunzătoare în textele slavone traduse în mod independent. Cercetări recente au confirmat, parţial, presupunerea lui Paşca, patru dintre cele cinci omisiuni remarcate regăsindu-se în unele versiuni slavone, cum ar fi aceea cuprinsă în ms. sl. BAR 435[9]. Readucând în discuţie argumentele lui Al. Rosetti în favoarea relaţiei genetice dintre cele două versiuni, el explică coincidenţele semnalate nu prin raportarea la o traducere comună, ci prin servilismul traducerii, „din cuvânt în cuvânt, şi mai mult sau mai puţin exacte din punctul de vedere al exprimării în româneşte" (*art. cit.*, p. 58). Diferenţele lexicale pe care le pune în evidenţă Şt. Paşca, în plus faţă de cele sesizate de Al. Rosetti, sunt considerate concludente în impunerea aserţiunilor sale. Iată câteva dintre deosebirile pe care le constată între *Apostolul* lui Coresi şi *Codicele Voroneţean*: *acoperemânt–podu; adâncatul–genrurea; adins eiş–urul alaltu; adune–deştingă; aprinde–păleaşte; aprins–încindere; arătă–cice; aşteptară–adăsta; cărămu-ne–vânslămu; câştigă-se–grijască-se; destul–de biu; dosadă–împutare; dospiră–pristoi; feciorul–pruncul; feleluit–sveatu; ferecare–năravu; funile–oajde; glas–despus; greaţă–sminteală; gropniţă–comarnic; învăţătură–obrazu; judecareţi–răgiudecareţi; legară–spândzurară; mâzdă–preţu; miiariul–miiaşul; milosârzi–supuşi; moşilor–tătânrească; nevoi–lângori; ocnă–zăbleală; peliţă–trup; plecaţi–supuşi; postâmpi–apropie; poveleanie–porâncită; pre-asupră–curmedzişu; prestânire–po<s>tâmpire; preveaghe–dobândi; previre–zborişte; prilăstireţi–blăznireţi; pritorii–tindele; răposăm–lăcuimu; răzvrătire–întorcătură; rostul–usnele; sălăşuiiam–lăcuimu; sănătoşaţi-vă–întregu-mândriţi; seminţe–neamuri; sfeatul–fărecarea; strigare–ceartă; suspinaţi–hlipindu; urâciunile–zavistul; vânslămu-ne–descărcămu-nă.*

[9] Mariana Costinescu, *Versiunile din secolul al XVI-lea ale* ***Apostolului****. Probleme de filiaţie şi localizare*, în *Cele mai vechi texte româneşti. Contribuţii filologice şi lingvistice*, Bucureşti, 1982, p. 95 ş. u.

Se cer făcute câteva amendamente la acest şir de corespondenţe: sunt transcrise greşit *acoperemânt* în loc de *acoperimânt*, *încindere* în loc de *încindre*, *judecareţi* în loc de *judecaţi* şi, respectiv, *răgiudecareţi* în loc de *răgiudecatu*, *prestânire* în loc de *prestâ<m>pire*; apare lecţiunea greşită *gropniţă* în loc de *gorniţă* „cameră aşezată la etaj"; *milosârzi* trebuie pus în relaţie cu un alt termen din CV, *miluitori*, şi nu cu *supuşi*, ultimul formând pereche cu termenul *plecaţi*; lui *previre* îi corespunde, de fapt, *prăvire*, iar *zborişte*, omis la Coresi, apare în CV ca o repetiţie sinonimică.

Pentru a oferi probe în plus în favoarea respingerii unui presupus raport de dependenţă între cele două versiuni, Paşca extinde comparaţia şi în domeniul sintaxei. Divergenţele pe care le constată în structura propoziţiei şi a frazei, în topică, stângăciile de exprimare, omisiunile, redarea greşită a sensului unor pasaje la Coresi par să-i întărească această convingere. În favoarea tezei sale, el supune analizei şi o a treia versiune, cea existentă în *Codicele* Gaster. Şi de data aceasta el optează pentru independenţa fiecărei versiuni, coincidenţele şi asemănările de ordin lexical fiind datorate utilizării unor glosare slavo-române rămase necunoscute.

Premisa de la care pornea filologul clujean în acest ultim demers comparativ nu este edificatoare, deoarece *Apostolul* din colecţia Gaster nu conservă o versiune datând din secolul al XVI-lea[10]. Apelând doar la textul tipărit ca apendice la ediţia din 1929 a *Evangheliarului* de la Londra, şi nu la forma sa autografă din manuscrisul românesc 1154, Paşca nu a luat în considerare însemnarea care atestă că acesta a fost copiat în jurul anului 1703 de către Teofil din Rucăr. Cu toate că este irelevantă comparaţia cu un text din secolul al XVIII-lea, o copie a unei traduceri care datează doar de la începutul secolului anterior, Paşca face, totuşi, câteva observaţii notabile. El sesizează faptul că limba *Apostolului* Gaster nu reflectă particularităţi specifice unui singur grai, pe de o parte, iar existenţa unor inadvertenţe de ordin grafic, a variantelor fonetice şi a dubletelor lexicale dovedeşte că manuscrisul respectiv este o copie şi nu autograful traducătorului, pe de altă parte. În fine, dacă ipoteza copistului străin nu este verosimilă, inconsecvenţele explicându-se prin suprapunerea a două maniere de notare şi a lipsei de experienţă a copistului, localizarea traducerii din care provine versiunea Gaster în nord-vestul Ardealului, iar a copiei în nordul Moldovei conţine câteva repere care pot fi reţinute.

Cât priveşte modelul din care descinde versiunea păstrată de *Codicele Voroneţean*, acesta ar fi, după Şt. Paşca, în consonanţă cu ipoteza lui Bohuš Tenora, din 1914, de redacţie slavă răsăriteană, în timp ce *Apostolul* coresian ar fi conservat unul de redacţie sudică. Opinia sa va fi împărtăşită şi de N.

---

[10] Vezi Mariana Combiescu, ***Apostolul*** *din colecţia Gaster*, în SLLF, I, 1969, p. 173-187.

Corlăteanu, un alt adept al derivării celor două versiuni din traduceri de sine stătătoare[11].

Cercetările ulterioare au infirmat teza independenței versiunilor românești din secolul al XVI-lea ale *Apostolului*, posibilitatea stabilirii unei relații de filiație fiind peremptorie. Repunerea în circuitul științific a *Apostolului* copiat de popa Bratul (1559-1560), încă necunoscut lui Șt. Pașca, precum și studierea comparativă a versiunilor românești care s-au transmis și a diverselor variante slavone au confirmat descendența textelor dintr-o traducere unică. Fiecare dintre cele trei versiuni ale *Apostolului* a rezultat, așadar, din revizia traducerii comune prin colaționarea textului cu versiuni slavone deosebite de modelul care a stat la baza echivalării inițiale[12].

Rămânând tot în perimetrul contribuțiilor privind începuturile scrisului românesc, vom mai consemna părerea lui Pașca în legătură cu identificarea sursei *Tetraevanghelului* copiat de Radu de la Mănicești (manuscris cunoscut sub numele de *Evangheliarul de la Londra*). El se raliază ipotezei avansate anterior de N. Iorga, S. Pușcariu, N. Drăganu și C. Lacea, considerând că izvodul pe care l-a fructificat grămăticul a fost o copie a traducerii originale a *Tetraevanghelului*, alta decât cea care s-a aflat la dispoziția lui Coresi[13]. Observarea concordanțelor și a deosebirilor dintre cele două texte, a omisiunilor și a greșelilor de tipar preluate în manuscris a permis impunerea, ulterior, a opiniei după care sursa utilizată de Radu de la Mănicești a fost o copie directă sau mediată a unui exemplar din ediția coresiană din 1561[14].

Câteva texte din secolele al XVII-lea și al XVIII-lea vor intra în sfera de interes a lingvistului clujean, preocupat atât de aspectele de critică textuală, cât și de evoluția normelor literare în tipăriturile românești din această perioadă. În 1939, Pașca publică o ediție critică (*O tipăritură munteană necunoscută din secolul al XVII-lea: cel mai vechi ceaslov românesc. Studiu istoric literar și de limbă*), exemplară pentru nivelul restituirilor din acel moment, considerată „un

---

[11] Șt. Pașca, *art. cit.*, p. 89; N. Corlăteanu, *În jurul unei controverse filologice (Raportul dintre „Codicele Voronețean" și „Lucrul apostolesc" al lui Coresi)*, în SCL, XI, 1960, nr. 3, p. 443-457; idem, *Despre aceeași controversă filologică (Raportul dintre „Codicele Voronețean" și „Lucrul apostolesc" al lui Coresi)*, în LR, XII, 1963, nr. 2, p. 177-185.

[12] Vezi Mariana Costinescu, *Versiunile din secolul al XVI-lea ale **Apostolului**. Probleme de filiație și localizare*, p.93-145; *Codicele Voronețean*. Ediție critică, studiu filologic și studiu lingvistic de Mariana Costinescu, București, 1981, p. 50-66.

[13] Șt. Pașca, *Activitatea lui Moses Gaster în domeniul lingvisticii și al filologiei române*, în CL, I, 1956, nr. 1-4, p. 113.

[14] Ion Gheție, *Începuturile scrisului în limba română. Contribuții filologice și lingvistice*, București, 1974, p. 182-195.

model de cercetare amănunţită şi corectă"[15] a unui vechi text românesc. Autorul întreprinde un examen filologic minuţios axat pe evidenţierea caracterelor tipografice, ornamenticii, filigranelor hârtiei şi a cadrului istoric, urmat de un studiu consacrat grafiei şi particularităţilor de limbă. Pentru descrierea aspectului formal al cărţii şi elucidarea chestiunilor legate de datarea şi localizarea textului se fac comparaţii pertinente cu tipărituri apărute în aceeaşi perioadă la Câmpulung, Govora şi Alba Iulia. El împărtăşeşte, în final, ipoteza că textul a fost tipărit de către Meletie Macedoneanul, la Govora, în cursul celei de-a doua jumătăţi a lunii septembrie şi în octombrie 1640. Nu ni se pare exclusă însă nici posibilitatea - sugerată şi de descoperitorul cărţii, A. Filimon - ca acest *Ceaslov* să fi fost tipărit la Alba Iulia, în contextul disputelor stârnite de succesiunea la scaunul vlădicesc al Transilvaniei, după moartea lui Ghenadie. De altfel, însuşi editorul găseşte similitudini cu unele caracteristici poligrafice ale tipăriturilor bălgrădene, în speţă cu o culegere de texte cu conţinut religios şi profan din 1639, descrisă anterior de către N. Drăganu şi atribuită lui popa Dobre[16]. Chiar N. Drăganu sugera faptul că activitatea acestuia din urmă nu putea să se limiteze doar la cărţile pe care ştim că le-a imprimat, în mod sigur, la Bălgrad şi în împrejurimi (*Evanghelia cu învăţătură*, 1641; *Catehismul calvin*, 1642). Mai mult, credem că cei doi pretendenţi la funcţia de mitropolit, Meletie Macedoneanul şi Iorest, erau interesaţi, în egală măsură, datorită calităţilor lor de tipografi, să se implice în editarea unor cărţi în reşedinţa princiară transilvană, care să-i recomande, o dată în plus, pentru demnitatea la care accedau.

După un amplu studiu lingvistic, structurat pe fonetism, morfologie, sintaxă şi lexic, se urmăresc raporturile cu alte texte similare: manuscrisele româneşti BAR 275 şi 2522, precum şi *Codicele pribeagului Gheorghe Ştefan*, manuscris aflat la Cluj. Textul de bază al *Ceaslovului* este redat pe baza principiilor unei transliteraţii moderate, cu unele completări şi referiri în aparatul critic la versiunile manuscrise. Lipsa unui indice exhaustiv de cuvinte, precum şi a reproducerii în facsimile a textului integral (şi nu doar a unor planşe ilustrative) îngustează, oarecum, destinaţia acestei ediţii, lucrată, de altfel, cu destulă scrupulozitate.

Cu aceeaşi rigurozitate este abordată, în special sub aspectul limbii, ultima tipăritură apărută la Bălgrad, în 1702, *Pânea pruncilor*. În urma examinării severe la care este supus acest catehism catolic, a cărui apariţie face o notă discordantă în evoluţia limbii române literare, Paşca ajunge la concluzia că ne aflăm în faţa unui „exemplu tipic despre nepriceperea cu care putea să traducă din ungureşte un preot român dintr-un sat oarecare din Transilvania în pragul

[15] P. P. Panaitescu, în „Revista istorică română", IX, 1939, p. 460.

[16] N. Drăganu, *Cea mai veche carte rákóczyană*, în AIIN, I, 1921-1922, p. 161-278.

veacului al XVIII-lea"[17]. Autorul îşi motivează opţiunea pentru cercetarea acestui text prin situarea sa în imediata vecinătate a celor tipărite de Ioan Zoba din Vinţ, vădind aceeaşi persistenţă a tradiţiei locale (*z,ğ*) şi acceptarea pe scară largă a regionalismelor de origine maghiară (*aldui, băsău, boboană, chischineu, iosag, sucă, tuldui*). Îi recunoaşte însă traducătorului, popa Duma Ianăş, din Bărăbanţ, familiarizarea cu limba textelor noastre vechi, vizibilă prin păstrarea unor termeni caracteristici textelor din secolele al XVI-lea şi al XVII-lea: *alnic, hrabor, hranişte, viia*. Asperităţile de limbă pe care le surprinde, calcurile semantice, topica străină din unele pasaje, neologismele de origine latină pătrunse prin filieră maghiară (*cănţălareş, coleghion, iştrument, şacrament, şumă*), precum şi deformarea unor nume proprii îl determină pe Paşca să considere tipăritura bălgrădeană din 1702 un fapt izolat, un prototip de traducere defectuoasă. *Pânea pruncilor* marchează, prin urmare, un moment de discontinuitate în configuraţia variantei literare sud-vest ardeleneşti[18], deşi constituie mai mult un hibrid, produs al unui alt mediu cultural, care distonează cu tradiţia locală[19].

Un manuscris italian-român, păstrat la Göttingen, care fusese semnalat cândva şi de N. Iorga, îi va atrage atenţia lui Şt. Paşca, istoricul limbii descriind cu exactitate acest manual insolit de conversaţie, folosit de către misionarii catolici din Moldova[20]. El îl atribuie veneţianului P. Francantonio Minotto şi îl datează înspre sfârşitul anului 1771 şi începutul anului 1772. Socotindu-l util pentru lexicografi şi pentru cei care studiază gramatica istorică a limbii române, el face o analiză amănunţită, sub raport lingvistic, a acestui text scris în ortografie italienizantă, grupând, în final, întregul material lexical în ordine alfabetică.

O altă exegeză, intitulată *Des copies du „Divan" de Démètre Cantemir en Transylvanie*[21], surprinde difuzarea în această provincie a operei prinţului moldav, care intră într-un circuit mai larg chiar înaintea *Hronicului*, carte de referinţă pentru corifeii Şcolii Ardelene. Încercând să fixeze cadrul care a favorizat receptarea *Divanului* în mediile culturale româneşti, Paşca face o paralelă cu o altă scriere aparţinând literaturii de meditaţie, *Cugetările* lui

[17] DR, X, partea a II-a, 1943, p. 329.

[18] Ion Gheţie, *Evoluţia normelor literare în tipăriturile ardeleneşti de la sfârşitul secolului al XVII-lea*, în LR, XXII, 1973, p. 451; idem, *Baza dialectală a românei literare*, Bucureşti, 1975, p. 358-359.

[19] Vezi şi Eugen Pavel, *Consideraţii asupra tipăriturilor bălgrădene de la sfârşitul secolului al XVII-lea*, în CL, XXVI, 1981, nr. 2, p. 197.

[20] „Studii italiene", II, 1935, p. 119-136.

[21] „Langue et littérature", II, 1943, p. 116-124.

Oxenstiern, a căror traducere a cunoscut o circulaţie intensă în epocă. El identifică două noi cópii executate după *Divanul* lui Cantemir, prima scrisă în 1703, la numai cinci ani după apariţia cărţii, de către popa Ion din Ocna Sibiului, iar cea de-a doua de către Nicolae Olah, din Cerghidul Mare, în 1795. Datele privind structura şi conţinutul manuscriselor (cel din 1703 reproducând cu exactitate originalul tipărit), persoana copiştilor şi, nu în ultimul rând, revizia lingvistică pe care o întreprind cei doi ardeleni denotă, şi de această dată, o solidă iniţiere a filologului clujean în domeniul vechilor texte româneşti.

Recenziile pe care le semnează Şt. Paşca în „Dacoromania", încă din 1926, reflectă, de altfel, această propensiune, distingându-se prin discernământ şi fineţea observaţiilor. El consemnează, de pildă, provenienţa legendei lui Acvar la noi prin intermediul literaturii bizantine, potrivit părerii lui N. Cartojan, dar nu ignoră nici posibilitatea pătrunderii prin filieră bogomilică, împărtăşită de V. Bogrea (DR, IV/2, 1924-1926, p. 1022-1023). Remarcă, apoi, cu alt prilej, spiritul metodic cu care N. Cartojan abordează, în *Istoria literaturii române vechi*, evoluţia literaturii religioase, a celei istorice, ca şi a celei populare (apocrife, hagiografice sau didactice), sinteza acestuia depăşind însuşirile unui simplu manual (DR, XI, 1948, p. 238-242). Discuţia pe marginea editării de către Dan Simonescu a unui text apocrif (*Legenda lui Afrodiţian Persul*) porneşte de la constatarea penuriei studiilor de limbă a textelor din secolul al XVIII-lea, în comparaţie cu cele din secolele anterioare, el oferind, şi în acest caz, date suplimentare în privinţa particularităţilor lingvistice (*ibidem*, p. 244-246).

Editarea *Cronicii lui Ştefan cel Mare*, în versiune germană şi într-o nouă traducere, de către I. C. Chiţimia, îi suscită lui Şt. Paşca unele dubii legate de aserţiunea că varianta germană ar fi o copie făcută după o traducere în concept, dictată în grabă. Înclină să creadă, de asemenea, că traducerea s-ar fi putut efectua şi în regiunile noastre, multe dintre particularităţile de limbă regăsindu-se în graiul saşilor din zona Bistriţei. El pledează, cu multă convingere, pentru „cercetarea filologică a unui mare număr de texte româneşti vechi de aspect dialectal", întrucât „a nu acorda credit valorii pe care o prezintă pentru stabilirea unor date - măcar aproximative - asupra textelor vechi cercetarea comparativă a elementelor lingvistice e o eroare" (*ibidem*, p. 251-252).

În sfârşit, ediţia critică a lui Al. Rosetti, consacrată scrisorilor româneşti din arhivele Bistriţei, ce acoperă perioada 1592-1638, umple, după aprecierea lui Şt. Paşca (*ibidem*, p. 252-253), un gol în cadrul publicaţiilor noastre de specialitate,

putând trezi interesul istoricilor, lingviştilor sau paleografilor. Este nemulţumit însă de slaba calitate a reproducerilor în facsimile, multe planşe fiind imposibil de descifrat. El face, totodată, unele observaţii de amănunt, propunând lecţiuni diferite, în concordanţă cu elementele de limbă vorbită pe care le cunoştea îndeaproape.

Îmbrăţişând varii domenii ale filologiei, Ştefan Paşca a rămas, în permanenţă, un împătimit al vechiului scris românesc, pe care l-a explorat cu multă acribie, în spiritul unei şcoli lingvistice de o mare autoritate.

Institutul de Lingvistică şi Istorie Literară
„SextilPuşcariu"
Cluj-Napoca, str. Emil Racoviţă, 21